

Imbs-Jędruszczak, Hanna

Co robić z charakterem narodowym Polaków?

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 29-33

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Hanna Imbs-Jędruszczak

CO ZROBIĆ Z CHARAKTEREM NARODOWYM POLAKÓW?

Pytanie to ma sens potrójny:

- Jak uporać się z problemem charakteru narodowego jako kwestią naukową, jakimi posłużyć się definicjami i metodami badawczymi;
- Jaki pogląd wyrobić sobie na treść zjawiska: charakter narodowy, tak w odniesieniu do własnego, jak i innych narodów;
- Jak kształtować ten charakter.

To pytanie pojawiło się od dawna w naszej historii i różnorodnie odpowiedzi utrwaliły się pod piórem wybitnych reformatorów, prawników, poetów, pisarzy i satyryków. Tego ostatniego aspektu nie będę szerzej rozwijać. Należy jednak skonstatować istnienie dylematu trwałości i ewolucji charakteru, tak osobniczego, jak i wspólnotowego. Na tym tle dają się zaobserwować dwie tendencje. Pierwsza właściwa niemieckiej tradycji myślowej, a usystematyzowana przez Emanuela Kanta, sprowadza się do przekonania, iż charakter jest dany, a przeto i wola, jej struktura i ukierunkowanie „zstańpiewszy” raz w świat przestrzeni i czasu pozostaje tym, czym jest. W sposób lapidarny wyraził to Arthur Schopenhauer akcentując trwałość rodzaju i jego budowę i porównując próby zmiany charakteru do usiłowań udowodnienia kotu, by przestał łowić myszy. Odmiennej kierunku myśli jest reprezentowany na gruncie angielskim. Wiara w możliwość przekształcenia charakteru ludzkiego, a nawet jego egoizmu, związanego z instynktem samozachowawczym, towarzyszyła Herbertowi Spencerowi, tyle iż była przezeń planowana w długich okresach.

Niezależnie od tego, której z tych tendencji myślowych przyznamy rację, zgodzić się wypadnie z tym, że nie zmieniają charakteru ani jednostki, ani narodu nagany udzielane dla celów doraźnych dyktowane najczęściej potrzebami manewru politycznego i polegające na wyolbrzymianiu bądź imputacji pewnych cech, np. pomówienie o anarchizm wówczas, gdy mamy do czynienia z odzewem postulatów o pryncypialnym znaczeniu w sensie norm publicznej etyki, bo i taka istnieje. Dla rzeczywistej ewolucji charakteru narodowego niezbędne jest, by pouczenia te uległy doświadczalnej interioryzacji w sensie ich historycznego, psychicznego i rozumowego zarazem przeżycia i uznania za słuszne i konieczne. Zamykając ten wątek warto przypomnieć, że w polskiej tradycji myślenia o kształtowaniu charakteru narodowego wskazywano na znaczenie czynu, będącego emanacją woli i prowadzącego do zmiany postawy (tradycja romantyczna) oraz na rolę wychowania (tradycja oświeceniowa).

Rozważania moje pragnę skoncentrować wokół pierwszego z wymienionych wyżej aspektów, ale nie tylko wokół niego. Wybór metod jest bowiem ściśle związany z poglądem na treść zjawiska. Pytanie o charakter narodowy może być w jakiejś mierze przekształcone w pytania o treści kultury narodo-

wej, o sens dziejów narodu, pojętych jako suma i wynik działań zbiorowych oraz towarzyszących im pobudek, i o system wartości. W ten sposób nieuchwytna na pozór, ale dająca o sobie znać z uporczywością logiki zawartość pojęcia: charakter narodowy — znajduje oparcie czy utrwalenie w pewnych przekazach źródłowych (pieśń, literatura piękna), w faktach historycznych, zwłaszcza tych, które miały znaczenie przełomowe w życiu narodu, w wytworach kultury. Deskryptywne porządkowanie wedle zasad możliwie pełnej indukcji czy pełnej chronologii, aczkolwiek w jakimś zakresie niezbędne, samo przez się nie przybliży nas do poznania charakteru narodowego. Ważne jest w tego typu badaniach dążenie do odkrycia systemu wartości jako pewnej skali czy podłoża energetycznego, motywacyjnego działań zbiorowych. Badanie zorientowane na odkrycie głębszej, jakościowej struktury fenomenów społecznych, zmierzające do ukazania syntetycznego porządku winno opierać się o wyraźne sformułowane kryteria, albowiem jest to niezbędne dla weryfikacji ustaleń, jak również sprzyja zrozumieniu logiki wywodów.

W kulturze narodowej, pojętej jako różnorodne, ale spójne wewnętrznie przez efekty działania zbiorowego, jako kompleks ustalonych przez formalne i nieformalne instytucje zachowań, zwyczajów oraz sposobów postępowania — odbija się cały zespół trwałych odruchów, emocji i postaw, odbija się psychika społeczna, narodowa. Jej względna niezmiennosc od dawna przyciąga uwagę, frapuje tajemniczością. Julian Ochorowicz, jako jeden z pierwszych nie tylko na polskim gruncie, upominał się o systematyczne i wszechstronne badanie pamięci zbiorowej¹. W psychice zbiorowości, połączonej węzłami krwi i wspólnego losu są zakodowane trwałe dyspozycje oraz cechy, które stanowią zespół wyróżników, określających odrębność tej zbiorowości od innych i stanowią desygnat pojęcia: charakter narodowy.

Nauki o kulturze wypracowały cały zestaw narzędzi, które mogą posłużyć również do badań nad charakterem narodowym. Czy przez analizę stereotypu można badać charakter narodowy? W pewnym sensie tak. Stereotyp, to odbicie, zwierciadło bardzo często krzywe, pozwalające uchwycić ten zestaw cech charakteru określonego narodu, który funkcjonuje w świadomości innych narodów. Najczęściej są to karykaturalne wyolbrzymienia pewnych wad; stereotyp rzadko odbija prawdę w sposób beznamiętny i chłodny. Stąd stereotyp ma ważną funkcję wychowawczą. Tym satyrycznym narzędziem celnie posługiwali się poeci, pisarze, a także malarze. Jednakże w obrazie malarstwu stereotyp ulega z reguły (z wyjątkiem karykatury) sublimacji. Malarstwo chętniej posługuje się portretem, symbolem czy alegorią, a tu sfera znaczenia (signatum) aczkolwiek nie mniej przezroczyta jak w przypadku stereotypu jest poddawana z reguły wielokierunkowemu odczytaniu². Stereotyp jest najczęściej znakiem prawdy cząstkowej. Czyż na podstawie tej galerii postaci, poprzez którą Polaków zaprezentował światu Fiodor Dostojewski można wyobrazić sobie właściwy pogląd na to, czym jest charakter narodowy, jako — używając nie dającego się w tym przypadku zastąpić języka filozoficznego — ontyczna struktura, jako realnie funkcjonujący zespół motywacji?

Sądzę, że bardziej aniżeli stereotyp może być dla badań charakteru narodowego przydatna analiza mitu. Mit to nie znaczący fałszywy wytwór wyobraźni. Mit mówi o tym, czym dane zjawisko jest w swej elementarnej istocie,

1 J. Ochorowicz, *Bezwiedne tradycje ludzkości. Studium z psychologii historii*, Warszawa 1899 (pierwodruk Ateneum 1880).

2 Por. *Polaków portret własny*, red. H. Rostworowski, Kraków 1979.

w swym kształcie podstawowym. Mit to opowieść, często baśniowa, dramat zakodowany w zbiorowej pamięci i będący przedmiotem tradycji, cechujący się dynamizmem i jednoznacznością, a w odróżnieniu od statystycznego i wieloznacznego symbolu. Poprzez swą jednoznaczność mit kodyfikuje normatywne treści kultury i w tym sensie w swej osnowie leży u podstaw wszelkich zjawisk społecznych wówczas, gdy są one rozpatrywane w aspekcie kulturologicznym. Stanowi on rdzeń postulowanych zmian, pożądaných wartości, precyzuje modele idealne: osobowości, społecznej grupy, organizacji publicznej, transcendencji³.

Dla badań charakteru narodowego — jako kryterium i punkt wyjścia — szczególną przydatność okazać może mit genezy⁴. Z racji swej dawności zawiera on zapis archetypicznej warstwy charakteru narodowego, a zarazem wyznacza pewien ciąg precedensów określających zachowania zbiorowe i formujących ethos i pathos dziejów narodu i jego kultury⁵. Na podobieństwo obrazów archetypowych i mitów stworzenia świata w różnych religiach i kulturach zwrócił uwagę — jako jeden z pierwszych — Carl G. Jung i upatrywał w tym filogenetyczną i psychiczną jedność ludzkości. Odmienności psychik etnicznych znajdują wyraz w mitach mówiących o początku narodu.

Historycy wyróżniają trzy podstawowe mity genezy Polski: mit dynastyczny, mit imperialny i sarmacki. W micie dynastycznym przekazany przez Galla, dynastia, a więc król, rząd bynajmniej nie jest wartością samą w sobie. Jest nią ród pierwszego Piasta-oracza, protoplasty królewskich dziadków. W jego biografii, w jego kondycję zawodową i społeczną wpisany jest zespół cech pożądaných: wspólnota, wolność, demokratyzm, gościnność, szacunek dla ziemi-żywicielki i dla religii chrześcijańskiej. Mit imperialny utrwalony piórem Wincentego Kadłubka w odróżnieniu od Gallowego — wysuwającego takie wartości jak ziemia, rodzina, człowiek i jego cnoty, religia — akcentuje znaczenie instytucji władzy. W mieście porządku personalno-etycznego położony został porządek prawno-publiczny, oparty również o nakazy religii ale uwzględniający szersze wymogi tego, co w dzisiejszym języku określa się mianem racji stanu. Imperium czyli władztwo tego porządku, budowane mądrością króla i wielkością cnot rycerskich służyć ma podniesieniu ludów ze stanu barbarzyństwa na wyższy szczebel cywilizacji wskutek przemian natury organizacyjnej, a nie duchowej, a więc w kolejności odmienniejszej niż u Galla. Pierwszy król to nie ubogi rataj książęcy, ale naczelnik wojskowy Krak, który przez dobre zasady swych praw, gotuje pomyślny byt poddanym. Mit zapisany przez Kadłubka usuwa w cień rolę wewnętrznej metamorfozy człowieka, którą symbolizuje chrzest Siewowita, dokonuje swoistej depersonalizacji wartości, kompensując walory osobiste — władzą i siłą instytucji. Miejsce przodka-ojca jako postaci centralnej i wzorcowej, zajmuje wódz-bohater.

Mit sarmacki ukształtowany w ciągu wieków XV—XVIII stanowi kon-

³ Por. m. in. A. Posern-Zieliński, *Ruchy społeczne i religijne Indian hiszpańskiej Ameryki Południowej (XVI—XX w.)*, Wrocław 1974, ss. 201—203; Cz. Deptuła, A. Witkowska, *Wzorce zachowań ludzkich w XII i XIII w.*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, Warszawa 1972, ss. 119—168.

⁴ K. Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiary*, Warszawa 1968; Cz. Deptuła, *Sredniowieczne mity genezy Polski*, Znak, 1973, nr 12—14.

⁵ Mit kształtuje się samorodnie podobnie jak pieśń ludowa i podobnie jak ona jest długowieczny. Por. T. Swat, *Polska pieśń patriotyczna na Warmii w latach 1772—1939*, Olsztyn 1982, s. 17.

glomerat wcześniejszych ujęć etnogenetycznych, ale zarazem zasadniczo je przekształca. Obok reorientacji geograficznej ku wschodowi, jako kolebce Polski, przyniósł on wyraźną konkurencyjność ideału rycerskiego i ziemiańskiego, cnót obywatelskich i domowych, postawy prospołecznej i hedonistycznej. Było to przejawem niewątpliwego pluralizmu moralnego. Zważywszy, iż jego upowszechnianie następowało w tym obrębie czasu, w którym dokonywały się narodziny nowożytności, trudno przecenić jego znaczenie jako fenomenu historycznego i jako narzędzia badawczego w wyjaśnianiu cech charakteru narodowego. Jednocześnie bowiem formowało się w tej epoce poczucie świadomości narodowej, stanowiącej podłoże działań zbiorowych w dziedzinie politycznej, gospodarczej i społecznej⁶. Wówczas to „krystalizują się skłonności psychiczne demokracji szlacheckiej reprezentującej naród. W grę wchodzi przede wszystkim kwestia woli. Wola trwała i konsekwentna, oparta o mocne wierzenia i jasno wytknięte cele jest najwyższą wartością społeczeństwa, która mu pozwala odeprzeć największe niebezpieczeństwa i która chroni je przed ujarzmieniem”⁷.

Badając mechanizmy funkcjonowania i uzewnętrzniania się tej woli zbiorowej, rozpoznając sfery jej jednolitości i wydzielając obszary rozcłonkowania, będziemy mogli dotrzeć — jak się zdaje — do rozwiniętej odpowiedzi na pytanie o charakter narodowy Polaków. Niezbędna jest zarazem artykulacja tego pojęcia w kategoriach psychologicznych, kulturowych i historycznych. Każda z nich znamionuje się innym rytmem przemian, innymi formami konkretyzacji.

Można by podjąć próbę określenia przejawów charakteru narodowego przyjmując za kryterium klasyfikacyjne trzy wspomniane wyżej mity. Niezbędne jest przy tym sięgnięcie w głębszą przeszłość historyczną wówczas, gdy mówimy o wiekach XIX i XX. Znamienne jest bowiem współlistnienie, a zarazem konfrontacja w wieku XIX mitu sarmackiego i dynastycznego, ożywającego wraz z romantyzmem oraz renesansu mitu imperialnego na przełomie wieków XIX i XX.

Mit jest bowiem jednocześnie rzeczywistością kreowaną i realną. Mit genezy zawiera trwałą strukturę, łączącą w logiczną, koherentną całość: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Wyjaśnienie zamierzonych, prehistorycznych początków jest określeniem wspólnotowego zakorzenienia w historii, będącej przedmiotem wiary i jednocześnie aktywnego działania. W tej płaszczyźnie dokonuje się scalanie rozumowej i emocjonalnej warstwy społecznej psychiki, dokonuje się samookreślenie i buduje się odpowiedź na pytanie: kim byliśmy i kim jesteśmy.

6 J. Topolski, *Dzieje nowożytne 1501—1795*, w: *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa 1975, s. 263.

7 K. Dobrowolski, *Umysłowość i moralność społeczeństwa staropolskiego*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, ss. 201—202.

WAS SOLL MAN MIT DEM NATIONALCHARAKTER MACHEN?

Zusammenfassung

Die Untersuchungen des Nationalcharakters haben drei Aspekte:

- Präzisieren des Begriffes und Auswahl der Forschungsmethoden,
- Erläuterung des Begriffsinhalts,
- Ausarbeiten von Empfehlungen didaktischer Natur, die ein bewusstes Bilden des Nationalcharakters verfolgen.

Die Überlegungen konzentrieren sich auf den ersten und zweiten Aspekt. Die Frage nach dem Nationalcharakter kann auf irgendeine Weise in die Frage nach dem Inhalt der Nationalkultur umgewandelt werden, nach dem Sinn der Geschichte des Volkes, die als ein untrennbares Ganzes des gemeinschaftlichen Wirkens begriffen wird, sowie die es begleitenden Anregungen und Einschätzungssystem. Auf diese Weise erlangt die scheinbar unerklärliche Kategorie des Nationalcharakters eine Verwirklichung in den geschichtlichen Tatsachen, und ihre Forschung kann man auf die verschiedensten Quellen stützen; angefangen von Dichtung und philosophischer Literatur durch politische Geschichte bis hin zu den Erzeugnissen materieller Kultur. In den Vordergrund unter den Forschungsmethoden rückt nicht so sehr die Induktionsnotwendigkeit oder monographische Beschreibung als die Notwendigkeit einer Synthese. Grundlage für dieselbe ist die Forschung nach Beweggründen des gemeinschaftlichen Wirkens. Diese Beweggründe sind gewöhnlich die Resultate der verschiedentlichen aufeinanderstossenden Kräfte, und hier stösst der Forscher auf die am schwierigsten zu überwindenden Riffen, denn nach dem Vorzug der Wahrheit können sich (und tun es auch) widersprüchliche Beurteilungen und Konstatierungen bewerben. Darum auch wird die deutliche und genaue Bezeichnung der im Verlauf der Forschungen angenommenen Voraussetzungen und Massstäbe besonders wichtig, weil dies für eine Beglaubigung der Feststellungen unumgänglich ist.

Die Verbindung der Fragen nach Nationalcharakter und Inhalt der Nationalkultur hat seine Begründung darin, dass in den Erzeugnissen der materialien und geistigen Kultur eine ganze Gruppe beständiger Reaktionen, Emotionen, Streben und Verhalten zum Vorschein kommen, deren Wurzel die gesellschaftliche, nationale Psyche ist. In der Psyche des Volkes sind beständige Anordnungen und Eigenschaften verschlüsselt, deren eigentümliche Konfiguration die Abart dieser Gemeinschaft von anderen bestimmt und die Designation des Begriffes: Nationalcharakter ist.

Der Begriff des Stereotyps kann in den Forschungen über den Nationalcharakter von Nutzen sein. Jedoch seine emotionellen Bedingungen, die Tatsache, dass er meistens ein Zerrspiegel ist, begrenzen seine Rolle als Instrument für Erkenntniszwecke, schaltet aber seine Erziehungsfunktion nicht aus. Der Stereotyp ist gewöhnlich ein Zeichen der teilweisen Wahrheit im Gegensatz zum Mythos — dem komplexen und aufnahmefähigen Zeichen der Kultur. Durch seine Eindeutigkeit und lebendige Wirksamkeit kodifiziert der Mythos massgebende Kulturinhalte, spricht vom System wünschenswerter Werte, bestimmt genau die Vorbilder für die Persönlichkeit, gesellschaftliche Gruppen, öffentliche Organisationen, Transzendenz. Natürlich ist nicht jeder Mythos Träger solcher Belehrungen. Im Mythos der Genese des Volkes finden wir sie in reicher Zusammenstellung — daher auch Ihre Brauchbarkeit für die Forschungen über den Nationalcharakter. Der Mythos der Genese des Volkes enthält die Aufzeichnung der urbildlichen Schicht der Volkspsyche, ist Andenken an seine Urgeschichte und zugleich bestimmt er die für die Geschichte und Kultur eigenen Beispielfälle. Man kann den Versuch unternehmen, den Nationalcharakter der Polen zu erläutern bei Anwendung von drei grundlegenden Mythen der Genese Polens: dem dynastischen Mythos (Gall), dem Mythos der Macht (Kadubek) und dem sarmatischen Mythos. Dieselben könnten die Rolle von Mustern spielen, und die hermeneutischen Massnahmen müssten Grad und Bereiche des Dauerns und der Veränderungen in den motorischen Kräften der Psyche des Volkes und seiner Kultur bestimmen. Der Mythos nämlich, der zugleich gekreiert und reale Wirklichkeit ist, enthält Strukturen, die die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft in ein zusammenhängendes Ganzes verbinden, er erlaubt es, auf die Fragen zu antworten: wer waren wir, wer sind wir und wer sollten wir sein.